

III. ÜNİTE: TÜRK TARİHİ

Göktürk Kitabesinde Türk Hakanı Bilge Kağan, şöyle seslenmektedir: „Türk beyleri Türk adını terk etti. Babam kağan, Türk töresini terk eden milleti ecdadımızın töresince eğitmiş ve yetiştirmiştir. Ey Türk budunu! (milleti): Üste gök yıkılmadıkça, altta yer yarılmadıkça devletini, töreni kim bozabilir?“

TÜRKLERİN ANA YURDU

Türk tarihi zamanımızdan 4000 yıl önce Orta Asya'da başlamıştır. Türklerin ana yurdu **Orta Asya**'dır. Orta Asya; **kuzeyde Sibirya stepleri, doğuda Kingan dağları, batıda Hazar denizi, güneyde ise Himalaya, Pamir ve Hindukuşdağları ile çevrilidir.**

Orta Asya'da İlk Yerleşim Yerleri:

Çin'in kuzey-doğusunda bulunan Mançurya, Altay ve Tanrı dağlarının etekleri, Baykal gölü çevresi, Şansi ve Kansu bölgeleri, Wei (Wey) ırmağı vadisi ve Tibet sahası gelmektedir. Saydığımız bu yerlerde çoğalan kavimler, zaman içinde çeşitli özellikler kazanarak değişik isimler almışlardır.

Türk Adı:

Türemek, Olgunluk Çağı anlamına gelir. Ayrıca zirveye çıkmış, yiğit, kuvvetli, kudretli manalarına da gelmektedir.

İslâm kaynaklarına göre; Nuh Peygamber'in torunlarından birinin adı (Yafes'in oğlu) Türk'tür.

Türlere; Çinliler **Tukyu**, Tibetliler **Duruggu**, Hintliler **Turukha** veya **Turuşka**, Macarlar **Török**, Ruslar **Tork ve Torki** demişlerdir.

Türk adı ilk defa Orhun Kitabeleri (Göktürk Yazıtları)'nda; **Türük** şeklinde geçer. Türk, adı zaman içinde Törük, Türük ve Türk şekline dönüşmüştür.

Türk kelimesi devlet olarak Tarihte ilk defa Göktürkler adı olarak kullanmışlardır.

Türklerin anayurdu orta Asya'dır. Batıda Hazar denizi, doğuda; Kingan Dağları, Güneyde; Hindikuş-Karanlık-Himalya dağlarından kuzeyde Sibirya'ya kadar olan yerler Türklerin Anayurdudur.

Türk Göçlerinin Sebepleri

1. Orta Asya ikliminin değişmesi
2. Dış baskılar ve boylar arasındaki; hâkimiyet mücadelesi
3. Nüfus artışı
4. Yeni ülkeleri fethetme arzusu

5; Bağımsızlık anlayışı

Soru: İskitlerin en kalabalık halde yaşadıkları coğrafi bölge? Kırım yarımadasıydı.

Soru: İskitler tarih boyunca kimlerle savaşmıştır? Kimmerler, Medler, Persler, Asurlar ve Urartular ile savaşmışlar

Soru: İskitler nerelere kadar akınlarda bulundular?

Suriye, Filistin üzerinden Mısır'a kadar akınlarda bulundular.

Soru: Türk adı ilk defa nerede ne şekilde geçer?

Orhun Kitabelerinde

TÜRKLERİN İSLÂMİYETTEN ÖNCE KURDUKLARI DEVLETLER

- Asya Hun Devleti
- Avrupa Hun Devleti
- Göktürk Devleti
- II.Göktürk Devleti
- Uygur Devleti

ASYA HUN DEVLETİ

Tarihte bilinen, Türklerin Kurduğu ilk devlet asya Hun Devletidir. Asya Hunlarının adı tarihte ilk olarak M.Ö. 318 yılında, Çinlilerin Hiyong-nu adını verdikleri Hunlar, Çin yıllıklarında Türkler ilk olarak; Kuzey Şansi Savaşı'nda ve bu savaşın sonucunda yapılan antlaşmada geçer. Hunların bilinen ilk hükümdarı; **Teoman'dır.** Teoman M.Ö. 220'de başa geçerek dağınık Türk boylarını topladı ve Çine'e akınlar düzenledi. Çinliler M.Ö 214 yılında Hun akınlarını önlemek için Çin Seddi'ni yaptılar.

Mete Devri; (209-174)

Hun Devleti'nin en güçlü ve parlak dönemidir. Tanhu (Şan-yu) unvanıyla devleti yöneten Mete, Moğol ve Yüecileri yenerek ipek yolunun kontrolünü eline geçirdi. Mete (Oğuz), Çin İmparatorluğunu yenilgiye uğratarak bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre;

1. Çin kuzeyde bir kısım toprakları terk edecekti
2. Her yıl yiyecek ve ipek verecekti

Mete'nin üç hedefi vardı:

- Çin'i sürekli baskı altında tutmak
- Askeri teşkilatlanmayı kurmak.
- İdâri ve siyasi alanda güçlü bir devlet kurmak

Not: Dünyada ilk defa onluk sisteme göre askeri teşkilatlanma Mete(Oğuz) tarafından kurulmuştur.

Mete, Çin'in dışarıdan yönetilemeyeceğini anladığı için böyle bir yolu uygun bulmuştur.

Mete kısa zamanda Asya'daki Türk boylarını bir yönetim altına alarak sınırlarını doğuda **Kore'ye, Batıda Aral Gölü'ne, kuzeyde Baykal Gölü'nden güneyde Tibet ve Karakurum dağlarına kadar uzanıyordu.**

Mete'nin ölümünden sonra yerine geçen hükümdarlar, Çinli prenslerle evlenme istekleri yüzünden tavizler vermiştir. Çinliler ipek yolunun kontrolünü ele geçirmek için; içten bölmeye çalışmışlardır. Taht mücadelelerini kışkırtmışlar ve M.S. 216'da Çinler tarafından yıkılmışlar.

Türklerin Tarih Boyunca Yayıldıkları Bölgeler:

Türkler, M.Ö. 1700'den itibaren değişik zamanlarda orta Asya'dan çeşitli yönlerle göç etmeye başladılar. Türklerin orta Asya'dan göçleri kuzey, güney, doğu ve batı yönlerine olmuştur. M.Ö. 1700'ten itibaren başlayan göçler M.Ö. 1100 yıllarında daha da yoğunlaşmıştır. Bu tarihte Bir kısım Türk boyları; Çin'in Kansu ve Ordos bölgesine, bir kısmı da batıya; Tanrı Dağları, ve Kazakistan ile Aral gölünün güneyine kadar ilerlediler.

Yakut ve Çavuşlar, Sibirya'ya doğru göç ederken Çuvaşlar ise Ural dağlarının güneyine yerleştiler.

Milâttan sonraki göçler ise daha çok güneye (– Çin'e-) ve batıya (Avrupa ve Balkanlara) doğru olmuştur. Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar ve Oğuzlar Batıya doğru göç etmişlerdir.

Göçlerden Sonra Anayurdun Durumu:

Türk topluluklarının çeşitli bölgelere, yönlerle yaptığı ve uzun bir dönem devam eden göçlere Türk boylarının hepsi katılmadı. Ana yurtta kalan Türler; İrtiş, Selenga ve Orhun ırmakları ile Baykal gölü dolaylarında varlıklarını sürdürdüler ve burada büyük devletler kurarak Türk kültürünü devam ettirdiler. (Hunlar, Göktürk ve Uygur Devletleri)

İSKİTLER (Sakalar):

Orta Asya kökenli atlı-göçebe bir topluluk olan İskitler M.Ö. 7. yüzyılda batıya göç ederek Karadeniz'in kuzeyinden tuna ırmağına kadar uzanan topraklara yerleştiler. Kafkas dağlarını aşarak Anadolu'ya giren İskitler, Suriye ve Filistin'e kadar akınlarda bulunmuşlar. İskitlerin siyasi tarihi M.Ö. 2. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu tarihten sonra zayıflamaya başlayan İskitler, Hunların ve diğer kavimlerin arasında karışarak kayboldular. Günümüzde Yakut Türkleri, İskitlerin soyundan gelmektedir.

Not: İskitlerin farklı kavimlerden oluşmasından dolayı bazı tarihçiler, onların Türk olmaları konusunda farklı düşünceler ileri sürmüşlerdir.

İskitlerin yaşam biçimleri, gelenek ve görenekleri ile dillerine, sanatlarına ait buluntular, bize diğer Türk boylarıyla bezer birçok özelliği taşıdığını göstermektedir. Bundan dolayı İskitler, Orta Asya kökenli bir Türk kavmidir.

İskit hükümdarlarının en tanınmışı Alp Er Tunga'dır. Alp Er Tunga'nın Pers hükümdarı II. Kirus ile olan mücadelesi destanlara konu olmuştur.

İskitlerin çoğunluğu göçebeydi. Göçebe olanlar sürülerine otlak bulmak için sürekli yer değiştirirlerdi. Yerleşik yaşama geçmiş olanlar tarım ve ticaretle uğraşırlardı. İskitlerin en yoğun yaşadıkları yer Kırım Yarımadası'ydı.

KAVİMLER GÖÇÜ:

Asya Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra önce Aral gölü dolaylarına, daha sonra Ural ve Volga ırmakları arasına yerleşen Hunlar IV. Yüzyıl ortalarında tekrar batıya doğru göçe başladılar. Balamir'in yönetiminde Hunlar, 375 yılında Avrupa içlerine doğru ilerlemeye başlayınca Hunlara karşı direnemeyen Barbar Kavimler (Vizigotlar, Ostrogotlar, Vandallar, Burgondlar, Franklar, Saksonlar, Angıllar, Germanler) batıya doğru birbirlerini iterek yer değiştirdiler. Barbar kavimlerin bu yer değiştirmesi ve karışık kaynaşmasına neden olan olaya "**Kavimler**

TARİH:1

Göçü” denir. Bu olay Avrupa tarihinin dönüm noktasını teşkil eder. Bu olayın Avrupa açısından getirdiği önemli sonuçlar şunlardır.

1. Roma İmparatorluğu zayıflamış ve 395'te Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 476'da Batı Roma İmparatorluğu yıkılmıştır.
 2. Avrupa'da yaklaşık yüzyıl karışıklık devri yaşanmıştır.
 3. Feodalite ve derebeylik rejimi otaya çıkmıştır. Milletler ortaya çıkmıştır. (İngilizler, İspanyollar)
- Not:** Günümüz Avrupa devletlerinin birçoğunun temelleri bu dönemde atılmıştır.
4. Kavimler Göçü (375) İlkçağın sonu ve Ortaçağın başlangıcı olarak kabul edilmiştir.
 5. Barbar kavimler arasında Hristiyanlık yayılmıştır.
 6. Avrupa'ya gelen Hunlar, Avrupa Hun Devleti'ni kurmuşlar.

KAVİMLER GÖÇÜ VE AVRUPA HUN DEVLETİ

1. AVRUPA HUNLARI VE KAVİMLER GÖÇÜ

M.Ö. 54 yılında Hunların bir kısmı, Çi-çi Han ile batıya kayarak Türkistan bölgesine yerleşmişti. M.S. 48 yılında ise Büyük Hun Devleti, Kuzey ve Güney Hun devletleri olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Kuzey Hun Devleti M.S. 150 yıllarında yıkılmıştı. Toprakları işgal edilen Kuzey Hunları tekrar batıya göç etmişlerdi. Çi-çi ile batıya gelen Hunların bulundukları, Aral gölünün doğusu ile güney Kazakistan'a yerleşmişlerdi. Bölgedeki diğer Türk kavimleriyle karışıp kaynaşan bu Türkler Asya Hunlarının torunları idiler. Onlar, zamanla çoğalarak güçlerini artırdılar. IV. yüzyılda Aral gölü ile Hazar denizi arasında yaşayan Alanların, topraklarını ele geçirdiler.

Hunların yurtlarını niçin bırakıp, batıya göç ettikleri bilinmemektedir. Çünkü bizler Türk tarihinin eski devirlerin; onların komşu oldukları ülkelerdeki kaynaklardan takip etmekteyiz. Bu kaynaklar doğuda; Çin, batıda ise Yunan ve Roma kaynaklarıdır. Batıya göç eden Hunlar, Çin'den uzaklaşmış olduklarından Çin kaynaklarında onlar hakkında kayıtlar yoktur. Yine Hunların bu dönemde Bizans ve Roma ile de ilişkileri olmamıştır. Bu yüzden onların kaynaklarında da Hunlara ait bilgiler bulunmamaktadır. Batı kaynakları 374 yılından itibaren Hunlardan bahsetmektedir.

Ders Öğretmeni: Vedat AKBULAK (Tarih Öğretmeni)

Hunlar; Balamir'in idaresinde Volga'dan batıya doğru ilerlemeye başladılar (374). O tarihlerde Kuzey Karadeniz'den Macaristan'a kadar olan yerlerde Cermen (Germen) asıllı kavimler oturuyorlardı. Bunlar **Ostrogotlar** (Doğu Gotları), **Vizigotlar** (Batı Gotları), **Vandallar** ve **Gepidler** idi. Ayrıca İran ve İslav kabileleri de vardı.

Hunlar önce **Ostrogotları** dağıttılar (374). Daha sonra **Vizigotları** yenip, onların topraklarına girdiler. Doğudan batıya uzanan bu Hun akını, birçok kavmi yerinden oynattı. Batıya giden bu kavimler, Roma imparatorluğu'nun topraklarını alt üst ettiler. Kuzey Karadeniz'den İspanya'ya kadar her taraf Hun akınından etkilendi. Avrupa'nın etnik coğrafyasını değiştiren bu büyük olaya tarihte **Kavimler Göçü** dendi (375).

2. KAVİMLER GÖÇÜ'NÜN SONUÇLARI

Kavimler Göçü, Avrupa tarihinin dönüm noktalarından birini teşkil etti. Bunlar Avrupa'ya, etnik, politik, sosyal, askerî ve sanat alanlarında etki yaptılar. Avrupa, Cermen (Germen) kavimlerinin istilası ile uzun süre karışıklık içinde kaldı. Hunların önünden kaçan Cermen (Germen) kavimler gittikleri yerlerde birbiriyle kaynaştılar. Yeni topluluklar oluşturdular. Böylece Avrupa'nın etnik çehresi değiştirerek, bu günkü Avrupa'nın temeli atıldı.

Kavimler Göçü, Roma İmparatorluğu'nu da temelinden sarstı. Uzun süre karışıklık içinde kalan Roma İmparatorluğu, ikiye ayrıldı (395). Bazı araştırmacılara göre; ilk Çağ'ın sonu Orta Çağ'ın başlangıcı kabul edilen ve Batı Roma'nın yıkılışını hızlandıran olay, yine Kavimler Göçü oldu.

Hunlar savaş veya dostluk yoluyla, Avrupa toplumlarıyla çeşitli ilişkiler kurdular. Bunun sonucunda Avrupa'ya kültür alanında etki yaptılar. Avrupa, Hun ordularının donanım ve savaş taktiklerinden etkilendi. Avrupa'daki Hun etkisi bütün Orta Çağ boyunca devam etti.

Kavimler Göçü, Türk tarihini de etkiledi. Hunların Avrupa'ya göçleri ile açtıkları Batı yolu, kendilerinden sonra gelen Türkler tarafından da kullanıldı. Ana yurdu terk eden Türkler Avrupa'da çeşitli adlarla devletler kurdular.

3. AVRUPA HUN DEVLETİ'NİN KURULUŞU VE İLK DÖNEMLERİ (375-469)

Balamir'le batıya akın eden Hunlar Kavimler Göçü'ne sebep olmuşlardı.

IV. yüzyılın sonunda Hunların başında, Balamir'in oğlu veya torunu olduğu sanılan **Uldız** vardı. Avrupa Hun Devleti'nin ağırlığı ise **Hazar denizi** ile **Volga** dolaylarında idi. Bu dönemde Hunlar, batıda Tuna'yı geçerek Balkanlara indiler. Daha çok sayıda olan Hunların bir kısmı ise, komutanları **Barsık** ve **Kursık** idaresinde doğuda Kafkaslardan Anadolu'ya girdiler. Urfa ve Antakya'yı kuşatan Hunlar, Suriye'ye girip oradan Kudüs'e yöneldiler (395 -396). Hunlar bu akınlardan hemen sonra, aynı yolu takip ederek Azerbaycan üzerinden ülkelerine döndüler. Bu hızlı Hun akını, her tarafta onlar hakkında akıl almaz hikâyelerin anlatılmasına sebep oldu.

Batıda ise Uldız, Atilla'nın son zamanlarına kadar uygulanacak olan Hun dış siyasetini belirledi. Balamir'den sonra başa geçen Uldız zamanında Hunlar, Karpat dağlarını aşarak Macaristan'a girdiler. Uldız'ın belirlediği Hun dış siyasetine göre;

- **Doğu Roma (Bizans) baskı altında tutulacaktı.**
- **Barbar kavimlere karşı Batı Roma ile iyi ilişkiler kurularak, birlikte hareket edilecekti.**

Uldız, daha sonra Tuna'yı geçerek Bizans'a Hun baskısının kaybolmadığını gösterdi. Barış görüşmeleri için yanına gelen Bizans'ın Trakya valisine meydan okuyarak "**Güneşin battığı yere kadar her yeri zaptedebilirim**" dedi.

Uldız'ın 410 tarihinde ölümünden sonra, Hun tahtına **Karaton** geçti. Karaton'dan sonra başa geçen **Rua** zamanında, Bizans, yıllık vergiye bağlandı (422). Roma İmparatorluğu üzerindeki siyasî ve askeri Hun baskısı iyice arttı.

4. ATTİLLA (434 - 453)

Avrupa Hun hakani Rua'nın 434 yılında ölmesi üzerine devletin başına Attila geçti. Attila, Rua'nın kardeşlerinden Muncuk'un oğlu idi. Rua'nın yanında yetişmiş, seferlere katılmıştı. Devlet idaresini, Hun iç ve dış siyasetinin esasları öğrenmişti. Devlet yönetiminde, Attila'nın kardeşi **Bleda** da yetki sahibiydi. Ama asıl idare ve kudret Attila'nın elindeydi.

Avrupa Hun Devleti, Attila zamanında en parlak dönemini yaşadı. Hunlar Volga'nın doğusundan, bu günkü Fransa'ya ve **Mânş** denizine kadar olan topraklara hâkim oldular.

Attila döneminde Bizans ilişkileri

Attila, Bizans'a karşı baskıyı artırdı. Kendisiyle görüşmeye gelen Bizans elçilik heyetine, isteklerini barış şartları olarak yazdırdı (434). **Konstantia**

veya Margos Barışı denilen bu antlaşmanın başlıca maddeleri şunlardı:

- Bizans artık Hunlara bağlı kavimlerle yardım antlaşmaları yapmayacak,
- Hunlardan Bizans ülkesine kaçanlar kabul edilmeyecek,
- Bizans'ın elinde bulunan Hun esirleri iade edilecek,
- Hun-Bizans ticarî ilişkileri belirli kasabalarda devam edecek,
- Bizans'ın ödemeyi kabul ettiği vergi iki katına çıkarılacaktı.

Bizans kendisini devamlı baskı altında tutup vergiye bağlayan Hunlardan kurtulmak istiyordu. Bu yüzden Hunlar arasına, nifak sokma yolunu denedi. Hun beylerini Bizans'a davet edip, onları yüksek makamlara getirdi. Attila'ya karşı kendilerine yardım vaatleri yaptı. Bunun üzerine Attila, Bizans üzerine harekete geçti.

Makedonya üzerinden Trakya'ya girip, Büyük Çekmece önlerine kadar geldi. İmparator **Teodosyüs**, barış istemek zorunda kaldı. Yapılan **Anatolyos Antlaşması'na** göre:

1. Doğu Roma (Bizans), Tuna'nın güneyinde asker bulunduramayacaktı.
2. Savaş tazminatı ödeyecekti.
3. Yıllık vergi üç katına çıkacaktı.

Daha sonra ordusuyla Trakya'ya girdi (441). Attila'nın birinci Balkan seferi, Batı Roma imparatorluğu'nun yardımıyla durduruldu. Bizans, Margos Antlaşması'nın şartlarına uymayı kabul etti.

445 yılında Bleda'nın ölümü ile Attila tek başına Hun hakani oldu. Attila'nın amacı; **büyük bir devlet kurmak, Batı ve Doğu Roma imparatorluğunu egemenliği altına almaktır.** Bu arada Bizans'ın yıllık vergisini ödememesi ve Hun kaçaklarının iade etmekte yavaş davranması, Attila'nın ikinci Balkan seferine sebep oldu. 447 yılındaki ikinci Balkan seferiyle, Bizans artık Hunların karşısında iyice zayıf bir devlet haline geldi.

Bizans, Hunlara ödediği yıllık vergiyi ödemekte güçlük çekiyordu. Bu yüzden Bizans imparatoru, tek kurtuluş yolu olarak Attila'yı ortadan kaldırmaya karar verdi. Attila'ya gönderilen Bizans heyeti vasıtasıyla, Attila öldürülecekti.

Ancak Attila, yaptığı sorgulama ile suikastı ortaya çıkardı. Bizanslıların hiçbirine dokunmadı. Bizans imparatoruna gönderdiği mektupta şöyle dedi:

"Theodosios (Teodosyüs), Attila gibi, asil bir babanın oğludur. Attila babası Muncuk'tan aldığı asaleti muhafaza etmiş, fakat Teodosyüs, Attila'nın haraç-güzârı olmakla köle durumuna düşmüştür. Teodosyüs kölelik haysiyetini de koruyamamıştır. Çünkü efendisi olan Attila'nın canına kıymak istemiştir."

Bu olay Attila'nın Bizans ile son çatışması oldu. Bundan sonra Bizans, Attila'nın ölümüne kadar herhangi bir güçlük çıkarmadı.

Attila Döneminde Batı Roma İlişkileri ve Galya Seferi

Attila, Bizans'tan sonra Batı Roma imparatorluğu üzerine yapacağı sefer için hazırlanmaya başladı. Doğu Roma üzerinde kesin bir hâkimiyet kurduğuna inanan Attila; Batı Roma'ya yöneldi. Batı Roma üzerine yapacağı sefere geçerli bir sebep ararken daha önce **İmparator Valentien'in** kız kardeşi **Honori'nin** kendisine yaptığı evlenme teklifini hatırladı. Roma'ya elçiler göndererek Honori'nin teklifini kabul ettiğini ve çeyiz olarak da Roma topraklarının yarısını istedi. Bu isteğinin kabul edilmemesi üzerine 451 yılında harekete geçen Attila **Galya Seferini** başlattı. Roma kumandanı **Aetius (Aetyüs)**'da, Hun tarzında birlikler kurarak güçlü bir ordu ile hazırlık yapmıştı. Hunların önünden kaçan Cermen (Germen) kavimlerinden de ordusuna asker almıştı. Aetyüs 200 000 kişilik ordusuyla Galya (bu günkü Fransa)'ya girdi (451). Burada Gotlarla birleşti. Attila'nın karşısında Orleans (Orlean) şehri yakınlarında Campus Mauriacus (Kampus Mavriyakus) mevkiinde durdu. **Katalon** ovasında her iki ordu karşılaştılar. Bütün gün yapılan savaşta, iki taraf da ağır kayıplar verdiler. Fakat savaş kimin kazandığı belli olmadı. Romalılar ve müttefikleri gece savaş alanından çekildiler. Attila da onları takip etmedi.

Attila, ordusuna çeki-düzen verdikten sonra bir yıl sonra tekrar güçlü bir orduyla Alpleri aşarak İtalya'ya girdi. Roma üzerine yürüdü, **İtalya seferini** başlattı. **Po Ovası'na** girdiğinde, halk korku ve panik içindeydi. Romalılar beklenmedik bu saldırı karşısında korku ve telaşa düştüler. Roma senatosu barıştan yanaydı. İmparator; papa **I. Leo**'yu elçi olarak Attila'ya gönderdi. Barış heyetinin başındaki papa bizzat Attila'nın huzuruna çıktı. Roma'nın kendisine boyun eğdiğini söyledi ve tüm Hristiyan dünyası adına Roma'yı bağışlamasını istedi. Attila, Balkan seferleri sonucunda İstanbul'u tahrip etmekten kaçındığı

gibi, Roma için de aynı şeyi yaptı. Bu eski medeniyet merkezini korudu. Bunun üzerine Attila Papa ile görüştüktan sonra geri döndü.

ATILLA'NIN ÖLÜMÜ VE AVRUPA HUN DEVLETİNİN YIKILIŞI

Attila, 453 yılında bir düğün yemeğinde zehirlenerek öldü. Onun ölümünden sonra yerine geçen çocukları zamanında Hun devleti bütünlüğünü koruyamadı.

O, sert tabiatı yanında kurnazlığı ile ünlüydü. Sadeliği sever gösterişten hoşlanmazdı. Tarih kayıtları Attila'yı, iyiliksever, adaletli ve mütevâzi bir hükümdar olarak tanıtmaktadır. Onun hatırası etrafında tüm Avrupa'da dilden dil dolaşan efsaneler üretilmiştir.

Attila'nın yerine sırasıyla oğulları **İlek, Dengizik ve İrne** geçti. Fakat Cermen (Germen) kavimleri ile yaptığı bir savaşta öldü (4519). Dengizik, birliği tekrar sağlamak için çalıştı. Ancak o da Bizans ile savaşırken öldü. Böylece Avrupa Hun Devleti dağıldı (469).

Attila'nın diğer oğlu **İrnek**, ise artık Avrupa'da tutunmanın zor olduğunu anlamıştı. Hunların büyük kısmı ile Karadeniz'in batı ve kuzeyindeki geniş düzlüklere çekildi. Hunların bir kısmı buradan Orta Asya'ya geri döndü. Bir kısmı ise Avrupa'ya akın yapan Avarlara katıldı. İrnek idaresindeki bu Hun topluluğu daha sonraları Bulgarlarla, Macarların devlet olarak ortaya çıkmalarında rol oynadılar.

AKHUNLAR: (EFTALİTLER)

350 yıllarında, Altaylardan batıya göç eden Hunların soyundan olan Akhunlar; Afganistan'ın batısına ve İran'ın güneyine inerek burada yerleştiler. V. Yüzyıldan itibaren Eftal adındaki hükümdar sülâlesi Akhunların başına geçtiğinden, Akhunlara Eftalitler de denmiştir.

Akhunlar 360 yıllarında İran'daki Sasanîlere baskı yaptılar, ancak daha sonra Sasaniler ile yaptıkları savaşta kaybettiler.

Akhunlar daha sonra Sasanilerin iç işlerine karıştılar. Sasani tahtında hak iddia eden Firuz, Akhun hükümdarı Kün Han'a sığındı. Firuz, Akhunnardan aldığı yardımla kardeşini yenerek Sasani tahtına geçti (459) Bu tarihten sonra

TARİH:1

Akhunlar hâkimiyetlerini kuzey Hindistan'a kadar genişlettiler.

Akhunlar ve Mazdek İsyanı:

484 yılında Sasanî hükümdarı Firuz, Akhunlara savaş açtı. Fakat yenildi. Merv ve Herat Akhunların eline geçti. Sasanîler yıllık vergiye bağlandılar.

Bu sırada Sasanîler dinî ve sosyal bir sarsıntı içine düştüler. **Mazdek** isimli birisi, insanların huzurunu bozan iki şey olarak servet ve kadını gösteriyordu. Bunların, herkesin ortak malı olması halinde huzursuzluğun biteceğini söylüyordu. Ekonomik açıdan zor durumda olan halkı kurtarmayı amaç göstererek, bu düşüncelerini yaymaya başladı. Halk, Mazdek ve taraftarları tarafından ayaklandırıldı. Mazdek isyanı olarak tarihe geçen bu isyanda din adamları öldürüldü, her taraf yağmalandı. Sasanî hükümdarı Şah Kavad, Akhunlara sığınmak zorunda kaldı (496). Akhun hükümdarı, Mazdek isyanını bastırması için

Ders Öğretmeni: Vedat AKBULAK (Tarih Öğretmeni)

Şah Kavad'a asker verdi. Böylece isyan Akhunların yardımıyla bastırıldı (498 - 499). Mazdek ve taraftarları yakalanarak öldürüldü.

Akhunlar, Mazdek isyanından sonra Sasanîler üzerinde nüfuz sahibi **oldular**.

Akhun Devleti'nin Zayıflaması ve Yıkılışı:

Sasanî Devleti'nin başına geçen **Anûşîrvan**, Akhun nüfuz ve baskısından kurtulmak için çareler aramaya başladı. Bu sırada Orta Asya'da 552 yılında Göktürk Devleti kurulmuştu. Göktürklerin Batı bölgelerini idare eden **istemi Yabgu** da, Sasanî Devleti ile Akhun Devleti'nin sınırlarına dayanmıştı. Bölgedeki ipek ticareti Akhunların elinde olduğundan istemi Yabgu, Anûşîrvân ile ittifak yaptı. Akhun Devleti yıkılarak toprakları, Göktürk ve Sasaniler arasında paylaşıldı (557).

Göktürkler, kısa süre sonra Sasanîlere düşen Akhun topraklarını da ele geçirdiler. Bölgede Türk hâkimiyeti yeniden sağlandı.

I. ve II. GÖKTÜRK DEVLETLERİ

A. I. GÖKTÜRK DEVLETİ:

Ortaçağda Müslümanlıktan önce kurulan Türk Devletlerinin en büyüğüdür. Bu devleti-kuran Oğuzlar; Göktürk imparatorluğu kuruluncaya kadar kendilerini gösterememişler ve silik bir hayat yaşamışlar. Önce Ergenekon'da sonra Altay dağları bölgesine yerleşmişler. Devlet kurulmadan önce demircilikle uğraşmışlardı. 535 yılında iyice güçlenmişlerdi. Avar hâkimiyetindeki Töleslerin ayaklanmasını, Avar Hükümdarının isteği üzerine bastıran **Bumin**, bunun karşılığında kızını kendisine eş olarak ister. İsteği kabul olmayınca ayaklanarak Avarları yenerek merkezi **Ötüken** olmak üzere 552 'de **I. Göktürk Devletini** kurdu. Böylece; Orta Asya'da pek çok devlet kuran Türkler Tarihte ilk kez milli adımızla söylenen Göktürk İmparatorluğu Devleti'ni Kurmuşlar. I. Göktürk devletinin kurucusu Bumin Handır. Bumin Kağan, kendisine büyük destek ve yardım eden kardeşi İstemi'yi Yabgu unvanıyla batı kanadına getirdi. Ve aynı yıl içinde öldü.

Bumin'den sonra yerine önce **Ko-lo**; daha sonra da **Mukan** geçti. **Mukan Kağan** Döneminde Göktürk devletinin en güçlü dönemini yaşadı. Bu dönemde Avar devletine son verildi, **Kıtanlar ve Kırgızlar** egemenlik altına alındı. En büyük düşmanları Çinlilerdi ve Çinlilere Göktürklerin üstünlüğünü kabul ettirildi.

Mukan Kağan ve **İstemi Yabgu**'nun ölümü üzerine Göktürkler zayıflamış ve Çin entrikalarıyla **582** yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Doğu Göktürkler 630, Batı Göktürkler de 659 da Çin hâkimiyetine girerek devletlerini ve bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir.

B. II. GÖKTÜRK DEVLETİ (KUTLUK DEVLETİ)

681 yılına kadar Çin egemenliğinde yaşayan Doğu Göktürk Devleti, **Kutluk** zamanında isyan ederek Çinlileri yenilgiye uğrattı ve II. Göktürk devletini (Kutluk Devleti) kurdu. Uygurları ve Kırgızları egemenliğine aldı. 682 yılında Ötüken'i ele geçiren Kutluk **"İlteriş"** unvanını aldı. 692 yılında ölünce yerine **Kapgan** onun da ölümü üzerine **Bilge ve Kül Tigin** kardeşler Kapagan'ın yerine geçen oğlu **İnal**'ı bir ihtilalle ortadan kaldırarak tahta geçmişlerdi.

Her üç dönemde Tonyukuk vezirlik görevini yapmıştır. 725'te Tonyukuk, 731'de Kül Tigin ve 735'te Bilge Kağanın ölümüyle iç karışıklıklar çıkmıştır. Basmiller, Karluklar ve Uygurlar birleşerek Göktürkleri yıkmışlardır. Göktürklerin yerine Uygurlar sahneye çıkmışlar ve aynı topraklara hâkim olmuşlardır.

Bu dönemde ilk kez Türkler hem tarihlerini hem de sosyal yaşamlarını dile getiren zengin Yazılı Abideler bırakmışlar. Bunlar Türk Dilinin ve tarihinin geçmişini bize tanıtmakta yardımcı olmaktadır.

Not: Orhun Kitabeleri II. Göktürk Devleti döneminde; Vezir Tonyukuk (725), Kül Tigin (732), Bilge Kağan (735) adına dikilmiştir.

Özellikleri:

Yuluğ Tigin tarafından yazılmıştır.

1893 yılında Danimarkalı **W. Thamson** tarafından okunmuştur.

Türk- tarihine; ait ilk yazılı belgelerdir.

Türklerde sosyal devlet anlayışının ipuçlarını vermesi bakımından önemlidir.

Göktürklerin Türk tarihindeki Önemi

1.İlk kez Türk adını taşıyan Türk devletini kurmuşlar.

- 2.İslâm öncesi kurulan Türk devletleri içerisinde en geniş sınırlara ulaşanı ve en güçlü olanıdır.
3. Milliyetçilik anlayışı bu dönemde büyük gelişme göstermiştir.
4. Türkistan bu dönemde hızla Türkleşmiştir.
5. En eski yazılı Türk belgeleri Göktürklerle aittir. Orhun Kitabelerini hazırlayarak Türk tarihinin ve edebiyatının ilk yazılı örneklerini ortaya koymuşlardır.
- 6.Çadır hayatı sürmelerine rağmen gelişmiş bir yazı ve takvim kullanmışlardır.

Not: **Göktürkler dönemi'nde belirgin şekilde ulusçu bir politika izlenmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında Türlerin uzun süre Çin esaretinde kalmalarının etkili olmuştur.**

C. UYGURLAR (744 -840)

Kutluk devleti'ni yıkan Uygurlar, Türk topluluklarını egemenlikleri altına alarak Uygur devletini kurdular. Uygur devletinin kurucusu **Kuttuk Bilge Kül** idi (744). İlk merkezleri **Ordu Balık (Kara-Balasagun)** şehrinin kurulmasıyla yerleşik hayata geçmişlerdir. Uygurlar, Kırgızlara yenildikten sonra yurtlarını terk ederek Doğu Türkistan'a gelip yeni bir devlet kurmuşlardı. Burada ticaret ve ziraat sayesinde zenginleştiler. XIII. Yüzyılda Cengiz Han'ın hâkimiyetini kabul ettiler ve Moğol yönetiminde önemli görevler yaptılar. Kullandıkları yazı Moğollar tarafından kullanılmıştır.

Göktürklerin çoğunluğu göçebe Türkler teşkil ederken Uygurların çoğunluğu şehir ve kasabalarda yerleşmiş, tarım ve sanatla uğraşan insanlardan teşkil ediyordu. Yaşadıkları yeri bayındır hale getirmişler. Kanallar açarak Tarımı geliştirmişlerdir. Moğolistan'da iken **Mani** dinini daha sonra ise **Buda** dinini kabul ettiler- Mani dini hayvan eti yemeyi, yasaklıyordu. Bu durum Uygurların savaşıklık duygularını zayıflattığı gibi, aynı zamanda siyasi, askeri ve sanat hayatları üzerinde de etkili olmuştur.

Uygurların Zayıflamasının Nedenleri:

-Mani dinin hayvani gıdaları yemeyi yasaklaması sonucunda Uygurların mücadelecilik ve savaşıklık özelliklerinin kaybetmesi

-Çin'in Uygurlar aleyhine olumsuz politikalar izlemesi

-Ülkede hanedan değişikliğinin yaşanması

Ağır kış şartlarının etkisiyle çok sayıda hayvanın telef olması ve ekonomik sorunların ortaya çıkması Uygurların zayıflanmasında etkili unsurlar olmuştur.

840 yılında Uygur ülkesine giren Kırgızlar; **Ordu-Balık** şehrini ele geçirerek Uygur devletine son verdiler. Uygurların bir kısmı Çin'in Kansu bölgesine, bir kısmı Doğu Türkistan dolaylarına yerleştiler.

Uygurların Genel Özellikleri:

- Orta Asya'da kurulan **Türk** devletleri içinde **ilk defa** göçebe hayattan yerleşik hayata geçmişler. Uygurların yerleşik hayata geçmesinde Mani dininin önemli etkisi olmuştur.
- Uygurlar şehirler kurarak Türk mimarisinin gelişmesine katkı sağlamışlardır.
- Çinliler ile olan ilişkileri sonucunda Türk devletleri arasında ilk kez kağıt ve matbaayı kullanmışlardır.
- Bilim ve sanat alanlarında önemli eserler vermişlerdir.
- Çeşitli inançları benimsemişlerdir. Ancak kabul ettikleri dinlere ait terimleri Türkçeleştirerek ulusal benliklerini korumaya çalışmışlardır.
- Siyasi alandan çok kültürel alanda varlık göstermişlerdir.

Kansu Uygur (Sarı Uygur) Devleti:

Çin'in Kansu bölgesine yerleşen Uygurlar, Çin'e bağlı olarak varlıklarını devam ettirdiler. Uygurların yerleştikleri Kansu bölgesinde Budizm oldukça etkindi. Bu nedenle Uygurlar, eski dinleri olan Mani dinini burada uzun süre koruyamadılar. Askeri yönden bir varlık gösteremeyen Kansu Uygurları, daha çok Çin ile ticari ilişkilerde bulundular. Kansu Uygurları 940 yılında Kitanların, 1028 yılında Tangutlar, 1226'da Moğolların egemenliğine girdiler.

Kansu Uygurları günümüzde de Çin'in Kuzey bölgelerinde yaşamaktadırlar.

Not: Kansu şehrinin İpek Yolu üzerinde olması Uygurların ticaretini geliştirmiştir.

Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti:

Batıya doğru göç eden Uygurların büyük kısmı Tanrı Dağları çevresine yerleştiler ve 9. yüzyıl ortalarında burada bağımsız bir devlet kurdular. Uygurlar, yerleştikleri bölgenin özellikleri gereği tarım ve ticaretle uğraştılar. Bu sırada Mani dininin yanı sıra Budizm de Uygurlar arasında yayılmaya başladı. Karahanlıların İslâmiyet'i, Uygurların Budizm'i yaymak istemeleri, iki Türk devleti arasında uzun savaşlara neden oldu. 1209'da Moğol egemenliği altına giren Uygurlar, Moğol İmparatorluğu'nda önemli görevlere geldiler. Kültür ve uygarlık yönünden Moğolları etkileyen Uygurlar, Moğolların bir kısmının Türkleşmesini (Çağatay ve Özbek Türkleri gibi) sağladılar. Doğu Türkistan Uygurları, günümüzde Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'nde yaşamaktadır.

HAZARLAR

Hazarlar, itil ile Don ırmakları çevresine hakim oldular.

-Yahudiliği benimseyen tek Türk devletidir.

Din konusunda hoşgörülü olmuşlardır.

- Müslüman Araplarla savaşan ilk Türk devletidir. Hz. Osman zamanında Müslüman Arap ordularını durdurdular.

-Rusları etkileyerek, devlet ve ordu teşkilatı yönüyle Rus knezliklerine örnek oldular.

-Peçeneklerin saldırılarıyla zayıflayan

Hazarlar, Rus saldırılarıyla dağıldılar (958).

Not: *Kağıt ve matbaayı kullanan Turfan (Doğu Türkistan) Uygurları, Moğolların Türkleşmesinde, teşkilatlanmasında ve devlet yönetiminde etkili olmuşlardır. Bu devlet sayesinde Uygur yazısı Moğol yazısı haline gelmiş ve birçok Türkçe kelime Moğol diline girmiştir.*

İSLÂMLIKTAN ÖNCEKİ TÜRK DEVLETLERİNDE KÜLTÜR VE UYGARLIK

Devlet ve Memleket Yönetimi:

Ailelerin bir araya gelmesiyle Obalar. Obaların birleşmesiyle Oymaklar meydana geliyordu. Oymaklar Boydan, Boylar da Budun'u meydana getiriyordu. Devletin başında **Han, Kağan, Hakan, Tanhu şan-yü** «sonsuz genişlik, büyüklük» **yabgu, ilteber** ve **idikut** gibi unvanlar kullanmışlardır. Bunlar içinde en çok kullanılan ve yaygın olanı **han**, hakan ve **kağan**'dır.

Bu; unvanları taşıyan idareciler bulunurdu. Hun, Göktürk ve Uygur kağanları devleti Ötüken'den yönetmişler ve "**Ötüken**" Türkler için kutsal bir yerdi.

Eski Türklerde boyların birleşmesiyle oluşan devlete "**İl**" denirdi. İllerin başında **han** bulunurdu. Bunların birleşmesiyle hakanlık (imparatorluk) meydana getirdi. Hakan, **Orduları komuta eder ve kurultaya başkanlık ederdi**. İlk devlet Örgütünü Büyük Türk Hakanlarından **Mete** yapmıştır. Devleti: Orta- sol ve sağ olmak üzere üç yönetim bölümüne ayırmış ve askeri temellere üzerine kurmuştur. Doğu; kutsal sayılırdı ve tahta geçme şansı yüksek olan velihat yönetirdi. Batıyı ise daha çok askeri nitelikli kişiler (Yabgu) yönetirdi. Bu eski Türk devlet yönetimi bütün Türk devletleri ve batılı devletler tarafından kullanılmıştır. Mete'nin tahta geçtiği tarih bu özelliğinden dolayı Türk Silahlı Kuvvetlerinin ilk kuruluş tarihi sayılır.

Türklerde, göçebe hayat gereği avcılık, hayvancılık yaparlardı.

Devlet ve memleket hükümdar ailesinin: ortak malı sayılırdı. Bundan, dolayı kölelik sınıfı yoktu. Toprakları ölümünden önce veya sonra oğulları ve kardeşleri arasında pay edilirdi. Bu özellikli Türk devlet yönetiminin en zayıf tarafıydı. Bu yüzden kurulan Türk devletleri ne kadar büyük olursa olsun kısa zamanda parçalanırdı. Bu durum. Osmanlı dönemi Fatih'e kadar devam etmiştir.

Hakanın yetkileri sonsuz değildi en büyük yardımcısı kurultaydı. Devlet ve memleket işleri eskiden beri uyulan gelenek, töre ve yasalara göre yürütülürdü.

İdarî Teşkilat:

Türk devletlerinin toprakları genişledikçe, yeni alınan ülkelerin yönetilme zorlukları ortaya çıkmıştır. Bu nedenle devlet arazisi iki kısma ayrılarak.; sağ-sol, doğu-batı, ak-kara, iç-dış gibi adlarla anılmıştır. Bu bölünmede daima batı tarafın üstünlüğü tanınır ve burayı veliaht yönetirdi. İkinci kısım ise, hanedandan diğer bir prensin idaresine verilirdi. Merkezde ise hakan bulunurdu.

NOT: Her iki tarafın yöneticileri Hakan'a bağlıydılar. Savaş sırasında ordular birleştirilir, bağlı oldukları yere göre ordu'da yerlerini alırlardı. Türk devletlerinde sağ ve sol tarafların yöneticileri **ilig, yabgu** veya **şad** unvanı taşırdı.

Yabgu ve Şad hakandan sonra gelen en büyük unvanlardı ve hakanın en büyük kardeşi bu unvanı taşırdı.

Ayrıca **atabey, yuğruş, buyruk, inanç, tarkan, apa,ataman, çavuş** vb.

unvanlar taşıyan devlet büyükleri, idarî teşkilatta yer alırlardı.

Uygur devlet merkezinde **uluğ hacip (başvczir), subaşı (başkomutan), bitikçi (başkatip), ağacı (maliye işleri ile ilgili memur), yalvaç (elçi)** denilen devlet memurları bulunmaktaydı.

Ordu:

Türk ordusu ücretli değildi. Türk orduları daimiydi. Her kadın ve erkek asker sayılırdı. Her an savaşa hazırlıklı olurlardı.

Türk ordu teşkilatını kuran Mete Han'dır. Türk ordusunun temeli atlı askerlerden oluşurdu.

10'lu sistem denilen teşkilatlanma yapılmıştır.(10 kişinin başında Onbaşı,100 kişinin başında Yüzbaşı,1000 kişinin başında

Binbaşı,10.000 kişinin başında Tümenbaşı) Bu yolla sağlanan kumanda zinciri sayesinde ordunun ve halkın bir merkezden idaresi mümkün olmuştur.

NOT: Bu düzen Avrupa'ya Attila ile girmiştir.

Ok, yay, kement, kargı, mızrak,süngü, kalkan, kılıç başlıca silah araçlarıdır. Savaş taktiğinin iki önemli özelliği "Sahte Ricat" (sahte çekilme), ve "Pusu" dur.

Bu taktikle Malazgirt,Niğbolu, Mohaç savaşları gibi savaşları kazanmışlardır. Savaş stratejileri "keşif seferler i" ve "yıpratıcı savaşlar" a dayanır. Sınır boylarında tampon bölgeler bırakmışlardır.

Askeri alanda Çin, Roma, Bizans, Rus, Balkan Slavlarını ve Moğolları etkilemişlerdir.

Dini inanışları:

Animizm (Ruhçuluk) **Naturizm** (Tabiatçılık) gibi çeşitli inançlar meydana geldi, İslâm Dininden önce . Şamanizm'e inanırlardı. Şamanizm'in temeli ruhçuluğa dayanırdı. Dünyanın iyi ve kötü ruhlarla dolu olduğuna inanılırdı. Ruhlar ile insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen kimselere **Kam, Baksi ya da Şaman** denirdi. Ölülerin Ruhlarını huzura kavuşması için ölülerini hemen gömülmez, **Yuğ** denilen cenaze törenleri-yaparlardı. Mezarlarına **Kurgan** denirdi. Mezarları etrafına öldürdüğü düşman sayısı kadar **Balbal** denilen taşlar dikerlerdi. Şamanlıktan başka: **Mani, Buda ve Musevi Dinleri** de Türkler arasında yayılmıştır. Türkler din konusunda çok hoşgörülüydüler. Bu nedenle Türk devletlerinde birçok dini inanç yayılmıştır. Türkler, **Maniheizm, Budizm, Naturizm** (tabiatçılık), **Musevilik, Hristiyanlık** ve **Müslümanlık** gibi inançları da kabul etmişlerdir.

Türklerde en eski din **Gök Tanrı** dinidir. Türkler bazı dağ, ırmak, vadi gibi varlıklarda

bir takım gizli güçlerin bulunduğuna inanmışlar, Güneş ve Ay'ı kutsal saymışlardır.

Eski Türklerde Tanrı sonsuzdur ve herhangi bir şekle sokulamaz. Bundan dolayı Türklerde **putçuluk** olmadığı gibi putları korumak için yapılan tapınaklar da yoktur.

Gök Tanrı dininde cennet, cehennem ve yeniden dirilme inancı vardı. Öldükten sonra dirilmeye inanan Hunlar, ölülerini günlük hayatta kullandıkları eşyalarıyla birlikte gömerlerdi.

Tek Allah inancı ve yeniden dirilme düşüncesi Türklerin İslam dinini benimsemelerini kolaylaştırmıştır.

Türklerde İslamiyet dışındaki dinleri benimseyen toplulukların zamanla benliklerini yitirdikleri görülmüştür. Bu durumun ortaya çıkmasında bulundukları bölgede azınlıkta kalmaları da etkili olmuştur.

Kültür:

Orta Asya Türklerinin bilinen en eski yazıları. **Yenisey ve Orhun** anıtlarıdır. Bu yazıya **Göktürk Yazısı** denir ve 38 harflidir. Uygur Türklerinin buldukları yazı ise Uygur Yazısıdır ve 14 harflidir. Türkler İslâm dinini kabul ettikten sonra Arap daha , sonra da Latin alfabelerini kullanmışlardır.

Daha çok sözlü edebiyat gelişmiştir. **Alp Er Tunga, Oğuz Kağan, Göç, Manas. Türeyiş ve Ergenekon** Destanları günümüze kadar gelen önemli edebi eserler arasındadır:

Matbaa ilk olarak Uygurlar tarafından kullanılmıştır. Demircilik ve maden işlemeciliği Türklerin milli sanatı olmuştur.

Hükümdar:

Türk devletlerinde hükümdarlar, devleti yönetmenin kutsal bir görev olduğuna ve bu görevin kendi-erine tanrı tarafından verildiğine inanmışlardır. Bu **inanç Türklerde halkın hakana mutlak bağlılığının artmasını sağlamıştır.**

Türklerdeki hükümdara yönetme yetkisinin tanrı tarafından verilmesi anlayışı, hükümdara sonsuz yetkiler sağlamamıştır. Hükümdarlar ülkeyi törelere, gelenek ve göreneklere göre yönetmişlerdir. Hükümdarların görevi dağınık boyları toplamak,

halkın ihtiyaçlarını gidermek, toplumda adalet ve eşitliği, halkın huzur ve güvenliğini sağlamaktır.

Ayrıca ülke çapında asker toplamak, orduyu idare etmek, devletin yüksek meclisini yönetmek, hakanın görevleri arasındaydı.

Hükümdarlık Sembolleri: Türk devletlerinde hakan, idare etme yetkisi ve devlet başkanı sıfatını belirten bazı sembollere sahiptir. Bunlar; **otağ (hakan çadırı), taht, tuğ (sancak, bayrak), davul ve sorguç (serpuş)'tur.**

Hakan'ın belirli zamanlarda devlet ileri gelenlerine ve halka, törenlerde resmî ziyafet vermesi hükümdarlık gereğiydi.

Kurultay (Toy):

Devletin , siyasî, ekonomik ve kültürel işlerinin görüşülüp karara bağlandığı meclise denilirdi.

Devlet işlerinin yürütülmesinde

Kurultay ve Hatun hükümdarlara yardım etmişlerdir. Türklerde iktidarı ve hükümdarı kontrol eden, savaş, barış gibi devleti ilgilendiren önemli konuları görüşen ve Kurultay adı verilen bir meclis bulunuyordu.

Türkçe "danışma meclisi" anlamına gelen Kurultay'a; boy beyleri, illerden gelen devlet memurları, din adamları ve toplumsal hayatta önemli yerlere gelen kadınlar katılıyordu.

Türklerde Kurultay, ve Törelerde değişiklikler yapabiliyordu. O Hükümdar ve velihati belirleyebilirdi. O Siyasal, sosyal ve ekonomik sorunlar ile ilgili kararlar alabilirdi.

Örneğin; Kurultay Göktürk hükümdarı Bilge Kağan'ın şehirlerin surlarla çevrilmesi, Budizm ve Totem'in tanıtılması gibi tekliflerini reddetmiştir. Bu durum hükümdarın, O Bazı inançlarını tanımamasını **ve** şehirlerin korunmasını istediğini,

- Her teklifinin mecliste kabul edilmediğini,
- Demokratik bir tutum sergilediğini,
- Meclisin hükümdar üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Bazı dönemlerde farklı uygulamalar görülmüş, Türk hükümdarları Kurultay'ın

aldığı kararları uygulamamıştır. Bu durum Kurultay'ın danışma meclisine benzediğini göstermektedir.

Hakan meclisin tabîî başkanıydı.

Hakanın meclise başkanlık edemeyeceği hallerde, aygucu veya üge (öge) denilen ve hükümdar ailesi dışından olan bir kişi, bu görevi yürütürdü. Hatunlar da meclislere katılmışlardır.

DİKKAT : Bu toplantılara, hakana bağlı bütün prensler ve bağlı devlet temsilcileri katılmak zorunda idi. Aksi durum, bağımsızlık ilanı olarak kabul edilirdi.

Not: Devletin siyasal, ekonomik ve kültürel sorunlarının Kurultay'da görüşülmesi ve karara bağlanması Kurultay'ın demokratik yönünü göstermektedir.

Veraset Sistemi:

Türklerde hükümdara tanrı tarafından verilen yetkilerin kalıtsal olarak aile içinde devam etmesi veraset sorununu gündeme getirmiştir.

Osmanlılara kadar Türk devletlerinde, "Ülke toprakları hükümdar ailesinin ortak malıdır." anlayışı devam etmiştir. Bu uygulamadan dolayı;

- Aile üyeleri arasında sık sık taht kavgaları yaşanmıştır. İç mücadeleler Türk devletlerinin zayıflamasına ve dış müdahalelere ortam hazırlamıştır.
- Türk devletleri kısa sürede parçalanmış ve yıkılmıştır. Ayrıca irili ufaklı birçok Türk devleti kurulmuştur.

Veliaht: Hakanın ölümünden sonra onun yerine geçen veliahtın büyük oğul olması gerekli değildi. Tahta geçecek kişinin çoğunlukla faydalı ve başarılı olabilecek yeteneğe sahip bir hanedan üyesi olması, ön planda tutulmuştur. Ayrıca veliaht küçük yaşta ise, amcasının tahta geçmesi mümkün olabiliyordu.

DİKKAT: Tanrı tarafından hakana verildiği düşünülen yönetme hakkının kan aracılığıyla hakanın

bütün evlatlarına da geçmiş olduğu düşüncesi, her prensin (tegin) tahtta hak iddia etmesine yol açabiliyordu. Bu suretle kardeşler arasında doğan taht mücadelesi, üstün gelen tarafın hakan olmasına kadar sürerdi. Ancak bu mücadeleler devletin zayıflaması, hatta parçalanmasına dahi yol açabilmektedir.

Hatun:

İlk Türk devletlerinde hatun denilen hükümdar eşleri de önemli görevler üstlenmişlerdir. Gerektiğinde hükümdarın vekili olarak ülkeyi yönetir ve elçileri kabul ederdi. **Bu durum hatunun hükümdarı temsil etme yetkisine sahip olduğunu gösterir.**

Savaşlarda hakanın yanında yer alan hatun, devlet adamı gibi eğitilir ve yetiştirilirdi. Böylece devlet idaresi ve komşu devletler hakkında bilgi sahibi olur, gerektiğinde devlet başkanlığı yapar, elçi kabul eder ve devlet meclisine katılabilirdi.

Ordu:

Türk devletlerinde her Türk savaşa hazır durumda olduğundan, askerlik özel bir meslek sayılmazdı. Türk ordusunun başlıca özellikleri şunlardır:

- Türk ordusu ücretli değildir.
- Her Türk asker sayılmıştır.
- Türk ordusunun temeli atlı askerlerden **meydana** gelmiştir. Düzenli ve disiplinli ilk Türk ordusunun kurucusu Mete Han'dır. Mete Han, Türk ordusunu **"onlu sis-teme"** göre teşkilatlandırmıştır (onbaşı, yüzbaşı, binbaşı ve tümen başı gibi). **Bu durum orduda düzen ve disiplinin sağlanmasını kolaylaştırmıştır.** Çinliler, MÖ III. yüzyılda Hun ordusunu taklit ederek ordularını düzenlemişlerdir. Romalılar ve Bizanslılar da askerî alanda pek çok şeyi Hunlardan öğrenmişlerdir. Bu durum Türklerin askeri alandaki gücünü göstermektedir.

Hükümdar başta; olmak üzere herkes töreye uymak zorundadır. Bu durum İslamiyet'ten Önceki Türklerde kanun üstünlüğü ilkesinin benimsendiğini gösterir.

Türklerde ceza İşlerinin kesin hükme bağlanması ve devlet tarafından takip edilmesi toplumda **"kan gütme"** geleneğini engellemiştir,

Uygurlarla birlikte hukuk daha sağlam ve şekilci bir nitelik kazanmıştır. Ticaret hayatının gelişmesi, ilişkilerin "kanıtlanabilir" nitelikte olmasını gerektirdiğinden yazılı ve tanıklı sözleşmeler önem kazanmıştır.

Türk hukuku ilk defa Uygurlar tarafından yazılı hale getirilmiştir. Turfan şehrinde bulunan binlerce belgenin çoğu hukuk metinleridir. Bu durum Uygurların yazılı hukuka da önem verdiklerini göstermektedir. Türk devletlerinin orduları atlı birliklerden kurulduğu için hafif silahlar kullanılmıştır. Bu uygulama Türk ordularının hızlı hareket etmesini sağlamıştır. Türkler savaşlarda "Hilal - Turan" taktikini kullanarak düşmanlarını mağlup etmişlerdir.

Hukuk:

Töre: Türklerin adetleri, gelenekleri, göreneklerinden oluşturdukları yazısız hukuk. Başka bir ifade ile; kurultay'da alınan kararlardan oluşan ve toplum hayatını düzenleyen yazısız hukuk kurallarına töre denirdi.

Devlet işleri ve toplum düzeni "Töre" ile sağlanırdı. Siyasi suçlara, hükümdarın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi (Yargu), adi suçlara ise Yarganlar'ın (Hakimler) oluşturduğu mahkemeler bakardı. Hunlar ve Göktürklerde, göçebe hukuku, Uygurlarda yerleşik hukuk anlayışı görülür. Örneğin ; işlenen adi suçlarda hapis cezası 10 gündür. Bunun temel nedeni, göçebe yaşam koşullarıdır.

Türk töresinin önemli özellikleri şunlardır:

—Adalet, iyilik ve eşitlik değişmeyen hükümlerdir.

—Günün ihtiyaçlarına göre Kurultay'ın izni ile hakan tarafından törede değişiklikler yapılmıştır.

—Töreye göre devlete başkaldırma, ordudan kaçma, adam öldürme ve namusa tecavüz etme gibi büyük suçların cezası idamdı

—Hırsızlara çaldığı nesnenin on katı ödetilirdi. Daha hafif suç işleyenler ise on güne kadar hapis cezasına çarptırılırdı.

Not: Türklerde hapis cezalarının kısa tutulmasında göçebe yaşam tarzının benimsenmesi etkili olmuştur.

Sosyal Hayat: Hun ve Göktürklerde sosyal yapı, göçebe hayata dayalıydı. Bu nedenle Türkler çadırlarda (yurt, otağ) yaşarlar ve bu çadır Türk aile birliğinin kutsal bir sembolü sayılırdı. Türk devletleri genel olarak iki sosyal birliğe, aile ve ordu'ya dayanmaktaydı. Hun toplumu ordu düzenine göre teşkilatlanıyordu. Bu toplulukta herkes savaşçıydı. Hunların savaş tekniği, göçebe hayatın gerektirdiği özelliklerden doğmuştu. Hun ve Göktürk devletlerinde, bir başkent kurarak oraya yerleşme isteğine karşı çıkılmıştır.

Bilge Kağan'ın surlarla çevrili bir şehir inşa etmesi üzerine, Tonyukuk' tan ;

"Eğer, surla çevrili bir şehirde yerleşir ve bir kere yenilirsen esir olursun" Ordu kelimesi , Hunlar ve Göktürklerde, yer değiştirebilen otağlı başkent anlamına gelmektedir. Ordu adının, başkent ve şehirlere verilmesine, yerleşik hayata geçen ilk Türk kavmi olan Uygurlarda rastlanır. Türklerde yerleşik hayatın başlangıcı, kışlak hayatıdır. Bu nedenle sürekli kışlaklar, şehir hayatına geçişin temelini oluşturmuştur.

Hunlar ve Göktürkler dönemlerinde göçebe bir hayat süren halk çadırlarda yaşıyordu. Türklerin yaşadıkları coğrafi şartlar hayvancılık faaliyetlerini öne çıkarmıştır. Orta Asya'daki Türk devletlerinin başlangıçta, ekonomilerinin temelini hayvancılığın oluşturmasında Türk

topluluklarının genelde yerleşik düzene geç geçmeleri etkili olmuştur.

Büyük ölçüde at ve koyun besleyen halk, bozkır şartlarının gereği olarak "yaylak ve kışlak" hayatı yaşıyordu. Türklerde at, göçebe hayatın vazgeçilmez parçasıydı.

Göçebe bir hayat tarzı benimseyen Türklerle ait şehir kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Örneğin, Selenga nehri civarında Hunlar Dönemi'ne ait etrafı surlarla çevrili, içinde evlerin yer aldığı yerleşim merkezinin kalıntılarına rastlanmıştır.

Göktürkler Dönemi'nde şehirler kurdukları bilinen Türkler, Uygurlar Dönemi'nde yerleşik hayata geçmişlerdir. **Bu gelişmeler sonucunda Türklerde sosyal yaşam değişmiş, mimarı gelişmiş, şehircilik ve şehir kültürü ortaya çıkmıştır.** Kurulan şehirler o dönemin canlı ticaret merkezleri olmuştur.

Türklerde **okçuluk, güreş, cirit ve at yarışları** önde gelen sporlardı. Çeşitli zamanlarda hem savaş eğitimi yapmak hem de ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla sürekli avları düzenlenmiştir.

Sade bir hayat yaşayan Türk toplumunda bağımsızlığa çok önem verilmiştir. Türk devletlerinde sosyal hayat sınıfsızdı. Başarılı olan bir kişi en üst görevlere kadar çıkabilirdi. Türk devletlerinde kölelik ve soyluluk yoktu. Toplum sınıflara ayrılmamış, dini ve ekonomik eşitlik sağlanmıştır.

Türkler dini ve milli bayramları hep birlikte kutlamaya önem verirler, herkesin katıldığı ve yoksulların donatıldığı, savaştan dönenlerin ağırlandığı şölenler yaparlardı. **Bu uygulamalar Türklerde toplumsal dayanışmayı güçlendirmiştir.** Türkler göçebe hayat gereği, hayvancılık ve avcılık yaparlardı.

Yarı göçebe topluluklarda çiftçilik de görülmektedir. İklim şartlarıyla bağlantılı olarak yaşayan göçebe Türkler, kışı geçirmek için ormanlık veya rüzgarlardan korunan bir vadiyi seçerlerdi. Kışlak denilen bu yerlerde nisan ayı ortalarına kadar kalıyorlardı. Yazın ise, yaylak adı verilen, sulak ve açık otlaklara doğru göç ederek, göl ve ırmak kenarlarında yaşarlardı. Türklerde at, göçebe hayatın vazgeçilmez bir parçasıdır. Etini yemeleri,

sütünden "Kımız" denilen içki yapmaları, derisini giyimde kullanmaları açısından At büyük önem taşımıştır. Küçük yaşta ata binmeyi öğrenen Türkler, at üstünde alışveriş yapmışlar, yemek yemişler, uyumuşlardır. Attan başka deve, merkep ve katır da göçebe toplulukların ulaşım araçlarını oluşturmuştur.

Ekonomik Hayat:

a) Hayvancılık: Orta Asya'nın iklimi ve yeryüzü şekilleri bölgede hayvancılığın gelişmesini sağlamıştır. Bu nedenle Türk ekonomisinin temeli hayvancılığa dayanıyordu.

Tarım ve ziraat: Elverişli bölgelerde tarım faaliyetleriyle uğraşmıştır. Türkler arpa, buğday ve darı gibi tahılları yetiştirmişlerdir. Yerleşik yaşama geçilmesinden sonraki dönemde Türkler tarımsal faaliyetlere daha fazla önem vermişlerdir.

Hunlara ve Göktürklerle ait bulunan sulama kanalları ve sapan demirleri Türklerin tarıma önem verdiklerini göstermektedir. Göktürklerden kalan **Töte kanalı** 1935 yılında Ruslar tarafından aynen kullanılmıştır.

İklim ve coğrafi şartların uygun olduğu bölgelerde Tarım yapmışlardır. Buğday, Darı, Kendir, bezelye, bakla, üzüm, bostan yetiştirmişlerdir. Tarımda en çok gelişmeyi Uygurlar göstermişlerdir.

b) Ticaret; Türkler yakın komşularıyla yoğun ticari ilişkilerde bulunmuşlar, ticaret yaptıkları ülkelere canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk ve hayvani gıdalar satmışlardır. Sattıkları malların karşılığında tahıl ve giyim eşyası almışlardır.

Asya Hunları, Göktürkler ve Uygurlar Çin ile Avrupa Hunları, Bizans ile ticaret anlaşmaları yapmışlardır. Türklerin yaşadığı topraklardan geçen ipek ve **Kürk Yolları** Türk devletlerine önemli ölçüde gelir sağlamıştır.

Bu ticaret yollarının Türklerin yaşadıkları topraklardan geçmesi, ticaretin canlanmasına ve Türklerle Çinliler arasında sık sık mücadelelere neden olmuştur. Türkler ticareti geliştirmek

amacıyla ticaret yolları üzerindeki devletlerle anlaşmalar yapmışlar ve tüccarlara kolaylıklar sağlamışlardır.

YAZI, DİL VE EDEBİYAT:

Yazı ve Dil:

-Ural - Altay dil ailesinden olan Türkçe, tarih boyunca çeşitli alfabelerle yazı haline getirilmiştir. Türk yazısının geniş çaptaki ilk örneği VIII. yüzyılda Göktürk alfabesiyle yazılan **Orhun Yazıtları** dır. **Orhun Yazıtları, Türk tarihinin ve edebiyatının ilk yazılı örneklerinden kabul edilmektedir.**

-Eşik Kurgan'ındaki **"Altın Elbiseli Adam"** mezarında bulunan bir gümüş çanak üzerine yazılmış iki satırlık kitabenin tarihi MÖ V. veya IV. yüzyıllar olarak belirlenmiştir. **Bu durum Türklerin Göktürklerden önce de yazıyı bildikleri yönündeki ihtimalleri güçlendirmektedir.**

-Göktürk alfabesinin dışında Uygurlar da kendilerine ait 18 harfli bir alfabe kullanmışlardır. Uygurlar **kağıt** yapımını biliyorlardı. Ayrıca **hareketli harf sistemine dayanan matbaayı** da bulmuşlardı. Bu sayede bol miktarda kitap basmışlar, hukuki vesikalar yazmışlardır.

Edebiyat:

Türlere ait ilk yazı dili örnekleri, Orta Asya'da ortaya çıkıp gelişen Türk edebiyatının temelini oluşturur. Bunların en eski örnekleri, çoğunlukla Göktürk alfabesiyle yazılmış olan mezar taşları üzerindeki yazıtlardır. Bu taşlar, Orhun Yazıtları ile Talas ve Yenisey yazıtlarıdır. Türk dilinin edebiyat olarak ilk örnekleri sözlüdür. Bunlar destanlar, efsaneler, sagular, koşuklar, savlar ve halk türküleridir. Destan ve efsanelerde Türklerin düşünce ve inançları, gelenekleri, milli kahramanlıkları anlatılmaktadır:

-Sakaların Alper Tunga ve şu, Hunların Oğuz Kağan, Göktürklerin Bozkurt, Türeyiş ve Ergenekon, Uygurların Türeyiş ve Göç, Kırgızların ise Manas destanları, Orta Asya Türklerinin en önemli destanlarıdır. Orhun Yazıtları'nda hükümdarın halkına hesap vermesi, halkının

mutluluğu için çalıştığını belirtmesi Türklerde "**demokrasi**" anlayışının bir kanıtıdır. Yine yazıtlarda geçen "**açların doyurulması, çıplakların giydirilmesi**" gibi ifadeler "**sosyal devlet***" anlayışının en açık örnekleridir.

Uygurlar Dönemi'nden kalan yazılı eserler arasında en önemlileri "**Sekiz Yükme**" ve "**İki Kardeş Hikâyesi**"dir. Yine Uygurlarla ilgili hukuk, ticaret ve sosyal hayat hakkında bilgi veren yazılı belgeler (**Karabalgasun Yazıtı**) bulunmuştur.

Türk Dili ve Yazısı

Türkçe, Ural-Altay dilleri ailesindendir, Türk yazısının ilk örneğine VIII. yüzyıl başlarından itibaren Orhun Yazıtları'nda rastlanılmaktadır.

(Bu yazıtlarda görülen Türkçe gelişmiş bir dildir.) Türk dili, XIII. yüzyıl boyunca, çeşitli alfabelerle ifade alanı buldu. Bunların en eskisi ve Türklere özgü olanı Göktürk, ikincisi ise Uygur alfabesidir. Bunun dışında Türkler, Soğd, Brahmi, Süryanî, ender olarak Tibet ve Çin alfabelerinden başka, Arap, Kiril ve Latin alfabelerini kullanmışlardır.

Göktürk Yazısı:

En eski Türk yazısı olma özelliğini taşır V. ve IX. yüzyıllar arasında Yenisey mezar taşları ve Orhun Yazıtları'nda görülmektedir. Göktürk yazısına, karakter benzerliği dolayısıyla, eski İskandinav, Germen yazısı (runik) na benzetilerek, "runik Türk yazısı" adı da verilir. Göktürk harflerinin karakteri, işaretlerin esas olarak keskin düz çizgilerden meydana gelmiş olması ve bitişmemesidir.

Yazı sağdan sola yazılır, kelimeler, aralarına üst üste iki nokta konarak birbirinden ayrılır. Orhun alfabesi 38 harften oluşur. Bunların 4'ü sesli, 34'ü ise sessiz harflerdir. Bu alfabenin ilk

örneklerine Orhun Yazıtları'nda rastlandığından Orhun alfabesi de denilmektedir.

Uygur Yazısı: Eski Türklerin yazıda kullandıkları ikinci millî alfabesi Uygur alfabesidir. Uygur yazısı, Soğd alfabesinden alınmıştır.

Uygurlar, Soğd alfabesini geliştirerek, bazı küçük ilave ve değişikliklerle kendilerine özgü bir alfabe haline getirmişlerdir. Uygur yazısı, sağdan sola doğru yazılırdı. Alfabe 18 harf vardır ve harfler genellikle birbirleriyle

bitiştirilir. VIII. yüzyılın ilk yarısında kullanılmaya başlamış, öteki Türk kavimleri arasında da yayılmıştır. X. yüzyıldan itibaren yerini Arap alfabesine bırakmakla birlikte hemen önemini kaybetmedi. Moğol hakimiyetinin kurulmasıyla (XIII. yüzyıl) yeniden canlanmış, uzun süre Moğolların resmî yazısı olmuştur.

Orhun Kitabeleri:

VIII. yüzyılda dikilmiş olan Orhun Yazıtları, Yadrinsef (N.M.Jadrincev) tarafından XIX. yüzyılda (1889) keşfedilmiş, ilk olarak, 1893 yılında Danimarkalı dil bilgini Vilhelm Thomsen (Vilhem Tomsen) tarafından okunmuştur. En önemlileri, II. Göktürk Devleti'nin önemli devlet adamları Bilge, Kültigin ve Tonyukuk adına dikilmiş olanlarıdır. Yazıtların bir yüzü Çince olup, diğer tarafları Göktürk alfabesiyle yazılmıştır. Orhun Yazıtları üçü büyük olmak üzere birtakım dikili taşlar halindedir.

Tonyukuk Yazıtı:İki ayrı taş sütun üzerine, 720-725 tarihleri arasında dikilmiştir. Yazılar soldan sağa doğru yazılmıştır. Burada Göktürklerin ünlü devlet adamı Tonyukuk, önce İltiş Kağan zamanını anlatmakta, son olarak kendisinden bahsederek, öğütler vermektedir. Yazıtın etrafında başları kırılmış sekiz adet heykel bulunmaktadır.

Kültigin Yazıtı Bilge Kağan tarafından, kardeşi Kültigin adına 732

yılında dikilmiştir. Bu anıt, birkaç parçadan meydana gelen birleşik bir yapı halindedir. Taşın her tarafında, yukarıdan aşağı doğru Göktürk alfabesiyle yazılmış yazılar bulunur. Batıya bakan yüzünde Çince yazı yer almaktadır.

Bilge Kağan Kitabesi:

"..... Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam hakanı, annem hatunu yükseltmiş (olan) Tanrı onlara ülke veren Tanrı (kendilerini) Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı hakan olarak (tahta) oturttu. Muhteşem bir kavmin üzerine hakan olmadım. İçte açsız, dışta elbisesiz korkak ve zavallı bir kavmin üstüne hükümdar oldum Küçük kardeşim Kültigin (ve iki şad) ile sözleştik. Babamızın ve amcamızın kazandığı milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyumadım. Gündüz oturmam. Küçük kardeşim Kültigin ile iki şad ile ölesiye kadar çalıştım.

Bu kadar cehd edip (çalışıp) müttehit (birlik olan) milleti ateş, su (yani vahdetsiz) kılmadım. Ben kendim hakan olduğumda etraftaki yerlere varmış olan kavim ölü ve bitik bir halde yayan ve çıplak olarak geri geldi. Kavmi yükselteyim diye yukarı (kuzey) Oğuz kavmine karşı, ileri (doğu) Kitan,Tatabı kavimlerine karşı, beri (güney) Çinlilere karşı büyük ordu (ile) on iki (defa) sefer ettim, muharebe ettim. Ondan sonra Tanrı buyurduğu ve talim olduğu için kısmetim olduğu için ölecek olan milleti diriltilip doğrulttum, çıplak kavmi elbiseli, fakir kavmi zengin kıldım, az kavmi çok kıldım.Gayrı (başka) ülkelerden, gayrı (başka) hakanlardan daha iyi kıldım. Dört taraftaki kavmi hep muti kıldım. Düşmansız kıldım. (Bunlar) hep bana itaat etti....."

Hüseyin Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Ankara 1987, s.41-44

Bilge Kağan adına 735 yılında dikilmiştir.

Kültigin ve Bilge Kağan yazıtları, Kültigin'in atabeyi olan Prens Yollug Tegin tarafından yazılmıştır.

Yazıtlarda Göktürk Devleti'nin kuruluşu ve yükselişi, Kültigin ve Bilge Kağan'ın kahramanlıkları, başarıları anlatılmakta, Türk milletine öğütler verilmektedir.

Göktürk Devleti tarihi bakımından en değerli kaynak olma özelliğini taşımaktadırlar.

Orhun Bölgesindeki Diğer Yazıtlar:

Orhun bölgesinde, bunlardan başka birçok yazıt da yer almaktadır. (Orta ve Kuzey Moğolistan'da)

Orhun Yazıtları'nın Türk tarihi açısından önemi Türk tarihi hakkında bilgi veren bu anıtlar, Türkler tarafından yazılmış ilk belgelerdir. Türk adının geçtiği ilk Türkçe metin özelliğini taşırlar. Yazıtlarda, Türk adı ilk olarak bir milleti ifade etmek üzere kullanılmıştır. Türk dili ve edebiyatının en eski örneğidir. Türk yazısının en eski alfabesiyle yazılmıştır. Orta Asya kültürünün en açık olarak ifade edildiği belge özelliğini taşırlar. Yazıtlarda, Türklerin tarihlerinin araştırılmasına imkan veren, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatlarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Bilge Kağan Orhun Abidelerinde

Şöyle Der:

"Çinlilerin sözleri tatlı,ipek kumaşları yumuşaktır,tatlı sözle,yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak budunu kendilerine yaklaşıtırlar.

Sonrada içlerine girer,kötülüklerini yaparlar. Çinliler, kendilerinden olmayan bilgeli kişileri, kendilerinden olmayan alp kişileri yaşatmazlar. Yanılıp onlara inananlar,kendi soylarına en yakınlarına ve budununa yararlı olmaktan çıkarlar.Çinlilerin tatlı sözlerine,

yumuşak ipek kumaşlarına aldanan çok,pek çok Türk yok oldu.

*Türk budunu sen çoğu kez hep böyle aldanıp öldün." *1*

Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabi, oğulları kağan olmuş tabii. Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi kılınmamış olacak; Bilgisiz kağan oturmuştur. Buyruku da bilgisizmiş tabii,kötü imiş tabii. .Beyleri Milleti ahenksiz olduğu için,

"Çin milleti hilekar ve sahtekar olduğu için, aldatıcı olduğu için,küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirttiği için., Türk milleti "İL" yaptığı ilini elden çıkarmış,kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş."

TÜRK - MOĞOL MÜNASEBETLERİ

Türk-Moğol münasebetleri, Büyük Hun Devleti hükümdarı Mete Han zamanında başlar. Çin, Türkleri zayıflatmak için Moğollarla işbirliği yapmıştır.Moğollar Hunları daha batıya iterek,Moğolistan'ın doğusuna yerleştiler. Uygurlar zamanında Moğollarla ilişkiler daha çok gelişmiştir.Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşunda ve büyümesinde Uygurların önemli ölçüde etkisi olmuştur. Türklerin, Moğollar üzerinde ticari ve kültürel etkileri devam etmiştir.Cengiz Han devrinde pek çok Uygur Türkü devlet kademesinde görev almış, Moğolların askeri, idari, ticari, dil ve yazı alanında etkilenmesine yol açmışlardır.

Bazı Moğol boyları zamanla Türkleşmiş (Özbek ve Çağatay), Türk-Moğol devletleri oluşmuştur.

Matbaa: Kağıt ve baskı tekniği Uygurlarca bilinmekte idi. Baskı tekniğini (matbaa) ilk kullananların Çinliler olduğu görüşü yanında, bir kısım araştırmacılar da matbaanın ilk önce Uygurlarda kullanıldığı görüşündedirler. Matbaanın, batıya yayılmasında Uygurların büyük

rolü olmuştur. (Avrupa, Moğollar aracılığı ile XIII. yüzyılda Uygur baskı tekniğinden haberdar olmuştur.) Gutenberg matbaanın mucidi değil sadece geliştiricisidir. Uygurlar, Avrupa'dan yüzyıllar önce kağıdı biliyorlardı. Kağıdı, önce Araplar, VIII. yüzyılda ele geçirdikleri esirlerden öğrendiler ve Semerkant' ta bir kağıt imalathanesi kurdular. Kağıt, XI. yüzyılda Arap fetihleriyle İspanya'ya, dolayısıyla Avrupa'ya yayılmıştır.

Bilim:

İlk Türk devletlerinden günümüze ulaşan yazılı eser ve belge az olduğundan Türklerin bilim alanındaki çalışmaları hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Ancak, Türklerin On iki Hayvanlı Türk Takvimi'ni yapmaları astronomi bilimiyle ilgilendiklerinin ve bu alanda ilerlediklerini göstermektedir.

Uygurlar Dönemi'nde kitapların matbaada basılması, Çin ve Hint eserlerinin Türkçe'ye tercüme edilmesi, Türklerin bilimsel ve kültürel çalışmalara önem verdiklerinin kanıtıdır, ilk Türk devletleri döneminde bilim adamlarına önem verilmiştir. Hükümdarlar bilgili kişilerden danışman olarak yararlanmışlar, onlara çalışma ortamı hazırlamışlardır.

Sanat:

-Türklerin yaşam tarzı sanatlarına da yansımıştır. Göçebe hayat süren Türklerde sanat eserleri, genellikle küçük ve kolay taşınabilir esyalardır.

-Türkler eşyalar üzerine pars, kurt, kaplan, kuş, geyik ve at gibi hayvanların şekillerini işlemişlerdir. Buna Türk resim sanatında "**hayvan üslubu**" adı verilmiştir.

-Maden işlemeciliği Türklerde milli sanat haline gelmiştir. Ayrıca dokumacılık da gelişmiştir. Altay ve Orhun bölgesinde yapılan kazılarda halı ve kilim örneklerine rastlanması, Bizans'a gelin giden Hazar prensesi Çiçek'in üzerindeki çiçek desenli Türk elbisesinin Bizans'ta çok beğenilmesi ve Çiçek'in adıyla moda olması, Türklerde dokumacılığın geliştiğini göstermektedir.

- Uygurlara kadar Türkler, göçebe yaşadıklarından dolayı büyük mimari

eserlere rastlanmamıştır. Uygurların yerleşik hayata geçmesiyle evler, tapınaklar, saraylar ve şehirler kurulma" ya başlanmıştır.

-Uygur mimarisinde Manihaizm ve Budizm dinlerinin etkisi görülmüştür.

Uygurlarda mimarinin yanı sıra heykelticilik ve resim sanatları da gelişmiştir. Uygur minyatürleri Moğollar ile İslâm dünyasının kültürlerine girmiş ve İslâm sanatı üzerinde etkili olmuştur.

Kurgan: Mezarlık, höyük, Türkistan'da mezarlıklara verilen isim.

Kurultay: Danışma meclisi

Tarkan: Hakana idari ve askeri işlerde yardımcı olan üst düzey memura denir.

Tudun: Vergi memuru

Yalvaç: Elçi

Bitikçi: Dış işleri, yürüten kişi

Yuğ: dini tören. Ölü gömme törenine verilen isim. Acılı bir şekilde törenlerini yaparlardı. Yedi gün sürerdi. Ölü ' nün silahları , eyeri , değerli eşyaları ve kurban edilen Atı mezara birlikte konurdu.

Balbal: Ölen kişinin mezarına öldürdüğü düşman sayısı kadar dikilen taş. .(Öbür dünyada hizmetlerini göreceği inancıyla bu taşları dikerlerdi

Kam (Şaman - Baksı): Türklerin din adamlarına verdikleri isimdir. Şamanlar ; fala bakar, büyücülük yapar, gelecekte haber verir , doktorluk yaparlardı. * Diğer toplumlarda olduğu gibi ayrıcalıklı bir sınıf haline gelmemişlerdir.

TÜRK - ARAP MÜNASEBETLERİ

Araplar, fetih hareketlerini doğuya doğru geliştirirken, Kafkaslar'ın kuzeyinde Hazarlar, Maverâünnehir ile Seyhun ötesinde ise Türgişler başta olmak üzere çeşitli Türk toplulukları ile karşı karşıya gelmişlerdir. Halife Ömer zamanında Arap orduları Horasan, Maverâünnehir ve Toharistan bölgelerinde Türkler ile

vermemeleri nedeni ile iyi olmadı. Göktürkler ve Türgişler Maverâünnehir bölgesinde Araplara karşı mücadele ettiler. Türkler, Emevilerle karşı Abbasileri desteklediler. Abbasi döneminde Türk - Arap ilişkileri gelişmiştir. 751 deki Araplarla-Çinliler arasında olan Talas savaşında Orta Asya'nın Çin egemenliğine girmesini istemeyen Türkler Arapların yanında yer alarak, savaşı kazanmalarını sağladılar.

Özellikle ticari ilişkiler dolayısıyla Arap-Türk ilişkileri yeni bir boyut kazanmış, Karluk,Yağma,Çiğil Türkleri İslamiyet'i kabul etmişlerdir.10.yy.dan itibaren oğuzlar İslamiyet'i kabul ettiler. Araplar,Türklerin özellikle savaşçılık gücünden yararlanmışlardır. Abbasiler döneminde bir ordugah şehri olarak "**Samarra**" şehrini kurdular. Türkler, pek çok Müslüman devlette komutan ve yöneticilik yapmış, bazılarında zamanla yönetimi ele geçirmişlerdir.

TÜRK - İRAN MÜNASEBETLERİ

Türk - İran ilişkileri Akhunlar zamanında başladı. Akhunlar, Sasanilerle komşu olmuşlar ve sürekli savaşmışlardı. Göktürkler'in batıda Sasanilerle komşu olması üzerine İpek yolu denetimi için Göktürkler, Akhunlara karşı Sasanilerle işbirliği yaptılar. Bu işbirliği sonucu Akhun devleti yıkılmış ve toprakları paylaşılmıştır.

Sasanilerin İpek yolu ticaretini engellemeleri üzerine, Göktürkler Bizansla işbirliği yapmışlar ve Sasanilerin zayıflama ve yıkılma sürecine girmelerine yol açmıştır. Sasanilerin yıkılmasından sonra, bölgeye doğudan çok sayıda Türk göçü olmuştur. İran yıllarca Büyük Selçuklu Devletinin yönetiminde kalmıştır.

karşılaştılar. Türk-Arap ilişkileri Emevilerin baskıcı politikaları ve Arap olmayan müslümanlara değer

Hazarlarda Din

Önceleri Şamanizm'e inanıyorlardı. Sonra devlet yöneticileri ve halkın bir bölümü " Museviliğe " inanmıştır. Hazarlarda son derece geniş bir dini hoşgörü vardır. Müslüman, Hristiyan, Musevi , Şaman dininden olanlar birlikte yaşamışlardır.

DEĞERLENDİRME: (SORULAR VE TESTLER)

1. Tür adının anlamı nedir? İlk kez hangi devlet tarafından resmi bir ada olarak kullanılmıştır?
2. İskitlerin sanatları hakkında kısaca bilgi veriniz
3. Türklerin Orta Asya'dan göç etme nedenleri nelerdir?
4. Türk tarihi içerisinde Büyük **Hun Devleti'nin önemi nereden** kaynaklanmaktadır?
5. Çin Şeddi ne zaman ve niçin yapılmıştır?
6. Göçebe yaşamın başlıca özellikleri nelerdir?
7. Milâttan sonraki göçlere hangi Türk boyları katılmıştır?
8. Göçlerden sonra Ana Yurdun durumu nasıl olmuştur?
9. Teoman döneminin önemli olayları nelerdir
10. Mete hangi nedenlerle Çin'i istila etmeyerek, yerine bu ülkeyle anlaşmayı tercih etmiştir?
11. Kavimler Göçü nedir?
12. Avrupa Hun Hükümdarı Attila'nın İtalya seferinin amacı ve sonucunu belirtiniz.
13. Birinci ve ikinci Göktürk devletleri, kimlere karşı verilen bağımsızlık mücadeleleri sonucunda kurulmuştur?
14. Göktür-Sasani, Göktür-Bizans ittifakları hangi amaçla, kimlere karşı kurulmuştur?
15. I. Göktür Devleti, ne zaman kim tarafından ve nerede kuruldu?
16. İkinci Göktürk hükümdarı Kapgan kağanın hedefini belirtiniz.
17. Bilge kağan ve Kül Tekin döneminin önemli olayları nelerdir?
18. Tarım havzasına yerleşilmesinin Uygurlar üzerinde ne gibi etkileri olmuştur.
19. Uygurlar, Moğolları hangi yönlerden etkilemişlerdir?
20. Çinliler, Türkler üzerinde **ne gibi yıkıcı propagandalar yapmışlardır?**
21. Avrupa Hunları kimlerdir?
22. Uldız'ın belirlediği Hun dış siyasetinin esasları nelerdir?
23. Attila zamanında Avrupa Hun Devleti'nin sınırları nerelere uzanmıştır?
24. Attila'nın birinci **ve ikinci Balkan seferlerinin sebep ve sonuçları** nelerdir?
25. Avrupa Hun **Devleti'nin Batı Roma imparatorluğu ile ilişkilerinin** sonuçlarını beliniz.
26. Avrupa Hun Devleti kaç yılında, nasıl yıkılmıştır?
27. Hunların, kültür ve medeniyet açısından Avrupa'ya etkileri neler olmuştur?
28. İstemi Yabgu'nun, Akhunlara karşı Sasanilerle ittifak yapmasının en önemli sebebi nedir?
29. Akhun Devleti kaç tarihinde, kimler tarafından yıkılmıştır?

TEST-1

1) İslâmiyet'ten önce Türk devletlerinde uzun süren hapis cezaları görülmemiştir.

Bu durum,

I. Türklerin değişik dinleri benimsemesi,
II. yazılı kanunların olmaması,
III. göçebe hayatın yaygın olması **gelişmelerinden hangileriyle açıklanabilir?**

- A) Yalnız I B) Yalnız II C) Yalnız III
D) I ve II E) II ve III

2) I- Uygurların Mani dinini yaymak amacıyla çalışmalar yapması

II- Göktürklerin ve Uygurların kendilerine özgü alfabeler kullanmaları

III- Göktürklerin Çin'deki Türkleri esaretten kurtarmak amacıyla çalışmalar yapması

durumlarından hangileri Türklerin ulusçu bir anlayış benimsediklerini gösterir?

- A) Yalnız I B) Yalnız II C) Yalnız III
D) I ve II E) II ve III

3) I-Üzerinde Uygur hanlarının mührü bulunan ve alışverişte para yerine kullanılan bez parçaları Moğollarda da geçerli olmuştur.

II- Moğollar, Uygur alfabesini kullanmışlardır.

III-. Moğollar, kavun ve karpuz yetiştirmeyi Turfan Uygurlarından öğrenmişlerdir.

Yukarıdaki gelişmelerden hangileri, Uygurların Moğollar üzerinde etkili olduklarına kanıt olarak gösterilebilir?

- A) Yalnız I B) Yalnız II C) I ve II
D) II ve III E) I, II ve III

4) Göktürklerde sosyo - ekonomik hayat, avcılık ve hayvancılığa dayanıyordu. Vezir Tonyukuk kendi kitabesinde, geyik ve tavşan avlayıp yediklerinden söz etmektedir.

Bu bilgilere göre Göktürklerin hayat tarzıyla ilgili olarak,

I. Gök Tanrı inancını benimsemeleri
II. tarımsal faaliyetlerin gelişmesi,
III. göçebe yaşamın yaygın olması **durumlarından hangileri savunulabilir?**

- A) Yalnız I B) Yalnız II C) Yalnız III
D) I ve II E) II ve III

5) Göktürklerden sonra Orta Asya'ya hakim olan Uygurlar, siyasi ve askeri alanlarda zayıf kalmışlardır.

Bu durumun Orta Asya'da,

I. Türk egemenliğinin zayıflaması,
II. İpek Yolu ticaretinin önemini kaybetmesi,
III. Gök Tanrı inancının yaygınlaşması

sonuçlarından hangilerine ortam hazırladığı savunulabilir?

- A) Yalnız I B) Yalnız II C) I ve II
D) II ve III E) I, II ve III

6) Türklerin

- hayvanları evcilleştirmeleri,
- tekerleği kullanmaları

ashağıdakilerin hangisinde kolaylaştırıcı bir rol oynamıştır?

- A) Göçlerde B) Devlet kuruluşunda
C) Yerleşik hayata geçilmesinde
D) Tarım faaliyetlerinde E) Boyların birleşmesinde

7) İslâmiyet'ten önce Türklerin,

I. boylar halinde yaşamaları,

II. Balkanlara ve Çin'e göç etmeleri,

III. miras hukukuna göre topraklarını en küçük oğla verilmesi

faaliyetlerinden hangilerinin Türklerde farklı kültürlerin etkilerinin görülmesine ortam hazırladığı savunulabilir?

- A) Yalnız I B) Yalnız II C) Yalnız III
D) I ve II E) I ve III

8) İslamlık öncesi Türk devletlerinde,

I. komşu devletler ile ticaret antlaşmaları yapılması,

II. Gök Tanrı inancının benimsenmesi,

III. bulunan yazılı eserlerin büyük bir çoğunu hukuk metinlerinin oluşturması

durumlarından hangileri ticari çıkarların önemsendiğinin göstergesidir?

- A) Yalnız I B) Yalnız II C) Yalnız III
D) II ve III E) I,II ve III

9) I. Türk hükümdarlarının Çinli prenseslerle evlenmesi

II. Çin'e yerleşilmemesi

III. İpek Yolu'nun kontrol altında tutulması

politikalarından hangileri Türklerin çıkarlarına aykırı sonuçlar ortaya çıkarmıştır?

- A) Yalnız I B) Yalnız II C) Yalnız III
D) II ve III E) I, II ve III

10) Hazarlarda devletin ana gelir kaynağını ticaret oluşturmuştur.

Bu durumun ortaya çıkmasında;

I. Uzak Doğu ile Bizans'ı, İslâm ülkeleri ile Slav uluslar arasındaki ticaret yollarının Hazarların denetiminde olması,

II. Hazarların bağlı kavimlerden vergi alması,

III. Hazarlarda çeşitli dinlere mensup insanların bir arada yaşamaları,

IV. Hazarların topraklarından geçen ticaret kervanlarından vergi alması

gelişmelerinden hangileri etkili olmuştur?

TARİH:1

- A) I ve II B) I ve IV C) II ve II
D) II ve IV E) III ve IV

11) Karadeniz ve Azak Denizi kıyılarında eski Yunan şehir harabeleri, dağlarda ise İskit kabilelerine ait kurganlar (mezar) bulunmuştur. Yunanlılara ait harabelerde metal eşya, para, sanat eserleri ve Yunanca yazılar, İskit kurganlarında savaş aletleri ve değerli madenler bulunmuştur.

Bu bilgilere göre,

I. Yunanlılar Ege bölgesi dışındaki yerlerde de varlık göstermişlerdir.

II. Karadeniz kıyılarında birden fazla medeniyet yaşamıştır.

Ders Öğretmeni: Vedat AKBULAK (Tarih Öğretmeni)

III. İskitler Yunanlılar tarafından yıkılmıştır.

yargılarından hangilerine ulaşamaz?

- A)Yalnız.I B),Yalnız II C) Yalnız III
D) I ve II E) I, II ve III

12) Altay ve Orhun bölgesinde yapılan kazılarda halı ve kilim parçalarına rastlanmıştır.

Bu durum Türklerin,

- I. dokumacılık,
II. resim,
III. mimari

alanlarının hangilerinde ilerlediklerini gösterir?

- A) Yalnız I B) Yalnız II C) Yalnız III
D) I ve II E) II ve III

1-c, 2-e, 3-e, 4-c, 5-a, 6-a, 7-b, 8-a, 9-a, 10-b, 11-c, 12-a

TEST:2

1) Tarih öncesi devirler; taş devri ve Maden Devri olarak iki ana bölümde incelenir. Bu sınıflama yapılırken neye dikkat edilerek böyle bir sınıflama yapılmıştır?

- A) insanların kullandıkları araç ve gereçlerin özelliklerine
B) İnsanların Kültürlerine
C) gelenek ve göreneklere
D) hangi dili konuştuklarına
E) Yaşam biçimlerine

2) Kitabeler bilgisidir. Taşlar, yapılar üzerine kazınmış veya işlenmiş yazıların okunması ve değerlendirilmesi ile ilgilenen bilime ne denir? (Tarihe yardımcı olan bilimlerden hangisinin tarifidir?)

- A) Epigrafiya B) Nüvizmatik C) Kronoloji
D) Etnografiya E) Paleografiya

3. Aşağıdakilerden hangisi İyonyalılara ait önemli şehirlerden biri değildir?

- A) Millet B) Efes C) Alasehir D) Foça E) İzmir

4) -Tarımsal faaliyetler

- Köleliğin doğuşu
-Ticaret faaliyetleri
-Köylerin Kurulması

Yukarıdaki sosyal olaylar, aşağıdaki devirlerden hangi dönemde oluşmaya başlamıştır?

- A) Eski Taş Çağ B) Orta Taş Çağı
C) Taş Bakır Çağı D) Maden Devri
E) Yeni Taş Devri (Neolitik)

5) Aşağıdakilerden hangisinde "Hititler" ile ilgili bir yanlışlık vardır?

- A) M.Ö 1800'de Hattuşaş (Boğazköy) 'ta kuruldu
B) Hitit Devletinin kurucusu Hattuşuli'dir.
C) Mısırlarla Kadeş savaşını yapmışlardır.
D) Anadolu'da ilk defa siyasi birlik Hititler tarafından kurulmuştur.
E) Hititler, Persler ile Anadolu egemenliği yüzünden (İssos Savaşı) savaşmışlar.

6) Frigya Devleti kim tarafından kurulmuştur?

- A) Giges B) Krezüs C) Sardes
D) Lidyaüs E) Gordios

7) Aşağıdakilerden hangisi Hitit toplumunu oluşturan sosyal bir sınıf değildir?

- A) rahipler B) narmalar C) köleli
D) yöneticiler E) katipler

8) Aşağıdakilerden hangisinde Lidyalılar ile ilgili bir yanlışlık vardır?

- A) Gediz ve Menderes nehri arasında yaşayan Lidyalılar önceleri Hititlerin sonra Friglerin egemenliğinde yaşadılar-
B) Friglerin yıkılmasından sonra Giges adlı bir kral, Lidya devletini kurdu (687). Lidyalıların en güçlü dönemi Krezüs zamanına rastlar.

C) Tufan, Yaratılış ve Gılgamış destanlarının yaratıcılarıdır.

D) Başkenti **Sardes** şehri kültür ve sanat merkezi durumundaydı. Bu devlete M.Ö. 516' da Persler son vermiştir.

E) Ticaret önemli gelir kaynağıydı. Mezopotamya ve Ege Havzası arasında var olan ve Asurların da kullandığı ticaret yolunu işlek hale getirdiler.

9) Aşağıdakilerden hangisi, Tarih Öncesi Maden Çağı'nın özelliklerinden biri **değildir**?

- A) Devlet anlayışının doğması
B) Hayvanın evcilleştirilmesi
C) Madenin işlenmesi
D) Yazının bulunması
E) Takvimin bulunması

10) Roma imparatorluğu döneminde Hristiyanlık **hangi ferman** ile Avrupa'da **serbest edilmiştir**?

- A) Milano B) Bitinya C) Zeus
D) Fibula E) Ortostad

11) İbraniler en güçlü dönemlerini aşağıdakilerden hangisinin zamanında yaşadılar?

- A) Kreusus B) Hz. Davut C) Hattuşuli
D) Hz. Musa E) Hz. Süleyman

12) Mezopotamya'da tapınaklar hangi isimle **adlandırılırdı**?

- A) Patesi B) Ziggurat C) Anu
D) Enlil E) Zeus

13) Eski Türklerde "Yuğ" ne demektir?

- A) dini tören B) mezara dikilen taş C) elçi
D) din adamı E) mezar

14) Aşağıdakilerden hangisi bir Türk topluluğu değildir?

- A) Vandallar B) Kıpçaklar C) Hazarlar
D) Karluklar E) Avarlar

15) Hunların bilinen ilk hükümdarı kimdir?

- A) Teoman B) Mete C) Kao-ti
D) Kiyok E) İşbara

16. Aşağıdakilerden Hangisi Avrupa Hun Devleti'nin Hakanlarından biri değildir?

- A) Balamir B) Uldız C) İşbara D) Rua E) Atilla

17. Cemel Vakası, Sifin Savaşı ve Nehrevan Savaşı Aşağıdaki halifelerin hangisi zamanında yapılmıştır?

- A) Hz. Ali B) Hz. Ebubekir
C) Hz. Ömer D) Hz. Osman
E) Emeviler Dönemi

1-A, 2-A, 3-C, 4-E, 5-E, 6-E, 7-E, 8-C, 9-D, 10-A, 11-E, 12-B, 13-A, 14-A, 15-A, 16-C, 17-A